

ЕТНОГРАФІЯ

УДК 391.4(=512.1)

ЕВОЛЮЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ГОЛОВНИХ УБОРІВ КРИМСЬКИХ ТАТАР (СЕРЕДИНА XVII - ПОЧАТОК XXI СТОЛІТЬ)

Аблаєва У. О. (Львів)

У статті досліджується майже чотирьохсотлітній шлях розвитку традиційних головних уборів кримських татар. Основою дослідження є синхронні писемні та візуальні джерела, музейні колекції та польові матеріали авторки. Завдяки аналізу робіт європейських художників-очевидців цього періоду вдалося простежити генезу символічного убору, т. зв. «татарської шапки» циліндричної форми з хутра (смушка / мерлушка), що безперервно існує в чоловічому костюмі близько двох століть. Настільки ж традиційною є жіноча феска з тривалишою історією, що в наш час активно відроджується в національному костюмі кримських татар.

Ключові слова: чоловічі головні убори, жіночі головні убори, кримські татари, писемні джерела, візуальні джерела, шапка, хутро, околиш, «татар халпах», феска, декор.

В усіх традиційних суспільствах різних часів і народів роль головних уборів (далі ГУ) була дуже значна, в першу чергу через сакралізацію уявлень про верхню частину людського тіла. ГУ були одним із символів прилучення до божественного, послуху і покірності Всевишньому. У плані історичної перспективи ГУ також виконували функції станових та етнічних маркерів. Покриття голови в ісламі вважалося і вважається обов'язковою ознакою конфесійної належності (у чоловіка може бути прикритий тільки верх голови, жінка за межами будинку повинна закривати все тіло, крім обличчя та кистей рук) [29].

Складна історія кримськотатарського народу, викликана політичними потрясіннями XX століття (найжахливішим із яких була депортація всього народу з батьківщини на Урал і в Центральну Азію у травні 1944 р.), анексією та окупаціями Російською державою (1793 р., 2014 р.), призвела до його тотальної необізнаності в питаннях власної історії та культури. На цьому тлі розгортаються численні маніпуляції різних структур з метою спотворення об'єктивної історії, підміни понять і культурних кодів, утіленням яких певною мірою є традиційний національний костюм. У політичних реаліях теперішнього часу дезорієнтація національного соціуму є проблемою не тільки кримськотатарського народу, а й української держави в цілому.

Більш як півтора століття тому в писемних та образотворчих джерелах склалися «типові образи» кримських татар: чоловіки в чорних хутряних шапках, жінки в червоних оксамитових фесках із вишитою головною шаллю. У народній свідомості ці елементи костюмного комплексу визнаються суто національними ГУ, освяченими віковими звичаями. Форми та найменування названих уборів (при незначних діалектних особливостях) збереглися

незмінними щонайменше з середини XIX ст. Однак історія національних ГУ має давні та глибокі традиції, які дотепер не були об'єктом спеціального наукового дослідження. Вперше побутування традиційних ГУ розглядалося як частина національного костюма в монографії Л. Рославцевої, потім аналогічним чином – в дисертаційному дослідженні Л. Аблямівної. Перша робота про національний одяг кримських татар кінця XVIII - початку XX століть, класифікований відповідно до географічних і статевих ознак, не позбавлена фактологічних помилок [15, с. 23-24, 27, 33-35], які (на жаль, без повторного огляду багатьма молодими дослідниками) тиражуються далі. У дослідженні Л. Аблямівної про традиційний костюм кримських татар середини XIX - початку XX століть типологізація ГУ заснована на полярному принципі «нижній – верхній», що не відповідає достатньою мірою специфіці національних уборів [5, с. 85-96]. Великий фактичний матеріал щодо жіночих головних покривал із зібрання Бахчисарайського заповідника опрацьовано в дослідженні С. Абдураманової [4, с. 121-126]. У термінологічному словнику Н. Акчуріної перелічені деякі види традиційних ГУ і жіночих прикрас [6, с. 20, 44, 47, 57, 83, 91, 100]. Орнаментації та символіці традиційних жіночих шалей «марама» і «шербенті» присвячені статті Л. Петренко [14, с. 1-4, 8-10]. Чоловічі смушеві шапки та жіночі покривала типу «фередже» небезуспішно намагалася аналізувати молода дослідниця В. Грушецька [8, с. 31-36; 9, с. 331-344]. Первинну, фасетну класифікацію традиційних чоловічих, жіночих і дитячих ГУ розроблено авторкою цієї статті [3, с. 860-867]. Еволюції чоловічих уборів присвячено окреме авторське дослідження [2, с. 1251-1257].

Метою цієї статті є аналіз еволюційного

розвитку традиційних чоловічих, жіночих, дитячих ГУ кримських татар із середини XVII до початку XXI століть, а також показ їхніх місця й ролі в національному кримськотатарському костюмному комплексі. Дослідження засноване на синхронних письмових та візуальних джерелах, а також на працях європейських, турецьких, російських, кримськотатарських, українських учених, краєзнавців і художників.

Традиційні чоловічі ГУ, що існували в національному костюмі з XVI до початку XX століть, ми розглядали раніше на синхронних матеріалах із фонду КІМЗ «Ларішес» і писемних джерелах [2, с. 1251-1257]. Тому в цьому дослідженні при сукупному аналізі традиційних ГУ більше уваги приділено еволюції національних жіночих уборів.

Культурні норми і замкнутий стиль життя середньовічного жіночого соціуму, через які очевидці не могли описати чи відобразити жіночий костюм до кінця XVIII ст., зумовили відсутність достовірних візуальних джерел і недостатній обсяг історичних даних. Через неможливість коректного паралельного порівняльно-історичного аналізу жіночих і чоловічих уборів статеві-вікова діахронія традиційних ГУ розглядається окремо.

Автори ранніх письмових джерел (Жан де Люк, 1625; Гійом Левассер де Боплан, 1630-1648; Евлія Челебі, 1666-1667), описуючи чоловічі «татарські» високі шапки червоного чи зеленого кольору, окремо відзначали наявність хутряного околища (з лисиці, куниці чи соболя) [26; 24; 12, с. 104]. Ці відомості підтверджуються зображеннями зі східних мініатюр початку та середини XVII ст., в яких т. зв. «татарські шапки» мають червоний колір наголовника і переважно чорну хутряну опушку [27; 28]. Зелений колір високих «митровидних» шапок із чорним хутряним околищем підтверджують кольорові літографії художника-очевидця К. Гейслера [20]. Порівняльний аналіз східних мініатюр і костюмно-типажних робіт Гейслера, на яких вказана етнічна (субетнічна) належність зображених персонажів, дає підставу припустити, що на ранньому етапі еволюції чоловічих ГУ більш характерними були шапки червоного кольору у формі своєрідних «часточок», з обрамленням темним пухнастим хутром. Про подальше побутування шапок зеленого кольору з широкою соболиною опушкою відомо від авторів другої половини XVIII ст. (Клеєман 1768-1770, Тунманн 1777, Паллас 1793) [11, с. 61; 17, с. 22; 13, с. 346]. На літографіях Гейслера «кримські татари» і «ногайці» (субетнос кримських татар) зображені в різних ГУ: перші, як уже зазначалося, в зелених шапках із чорним околищем, другі – в червоних (коричневих) шапках «із часточок» без околища або з золотим галуном по краю шапки (рис. 1, іл. 1 а, б, в). Ці види шапок, судячи з антуражу, були ГУ місцевої аристократії.

Різновидом чоловічих ГУ з контрастним хутряним околищем є сфероконічна шапка жовтого кольору, про яку писали В. Зуєв (1782) та Дмитрієвський (1815) [10, с. 170; 13, с. 150]. Зображення такої шапки збереглося в європейському костюмному каталозі (Dadley, 1802) (рис. 1, іл. 1 г).

Крім зазначених ГУ, в чоловічому гардеробі розглянутого часу були наявні також біфункціональні круглі червоні шапочки (у вигляді самостійного убору та / або основи під тюрбан) (рис. 1, іл. 2 а, б, в); білі тюрбани (рис. 1, іл. 3); високі білі суконні загострені ковпаки (рис. 1, іл. 4 а, б); невисокі шапки з пухнастої овчини (рис. 1, іл. 5); папахи (рис. 1, іл. 6); капюшони (рис. 1, іл. 7). З перерахованих чоловічих ГУ в костюмному комплексі хлопчиків були присутні схожі з дорослими високі круглі шапки з контрастним хутряним околищем і червоні легкі убори типу тубетейки.

У першій третині XIX ст. з'являється якісно новий вид чоловічої шапки циліндричної форми з коротковорсового завиткового хутра (смушка / мерлушка), зафіксований на гравюрах Раффе [23]. Цей ГУ мав декор на денці шапки у вигляді прикрашеного візерунком кружечка із сукна чи шкіри [13, с. 398] (рис. 1, іл. 8). Судячи з колекції Берлінського музею, до початку XX ст. побутувала також прикраса денця чоловічих шапок кружечком (до 12 см. у діаметрі) із бордового оксамиту з вишивкою золотими нитками [16, с. 6-8]. Порівняльний аналіз візуальних джерел (Гейслер, 1793; Раффе, 1837) простежує зміни, що відбулися за півстоліття. Одні ГУ видозмінилися, інші зовсім вийшли з ужитку (ГУ знаті, дерев'янів та ін.). Новий вид шапки превалує за частотою зображень над іншими різновидами ГУ, серед яких «ГУ паломників» у вигляді білої пов'язки на тулії шапки, рідкісні білі тюрбани, башлик і тубетейки в дорослому (в домашній обстановці) і дитячому (постійно) костюмах. Уперше фіксується дитяча глибока кругла шапочка з прикрасою у вигляді пухнастої китиці, яка віялом покриває верхівку убору (рис. 1, іл. 9).

Наведені ГУ побутували в народному чоловічому костюмі до початку XX століття, після чого практично всі вийшли з ужитку, окрім хутряної шапки циліндричної форми (вже без жодного декору) та дитячої круглої шапочки (з текстилю).

Трагічні події 20-х рр. XX століття (більшовицькі чистки, розкуркулення), соціальні потрясіння (голод 1921-1923 рр., вилучення цінностей через систему магазинів «Торгсин») та природні історичні процеси не могли не вплинути на традиційний костюм. Велика частина із зазначених ГУ вийшли з ужитку в першій чверті XX ст. У чоловічому костюмі віднини присутня тільки хутряна шапка жорсткої форми, але вже без ошатного декору; у хлопчиків – кругла шапочка (з текстилю). Судячи з фотографій 1914 р. – середи-

ни 1930-х рр. із нашого архіву хутряна шапка (зі смушки / мерлушки) при основних параметрах (темне коротковорсове хутро, жорсткий каркас) набула, крім «класичної» циліндричної, ще два варіанти форми. З'явилися високі шапки трохи конусоподібної форми із вдавненим денцем (вище циліндричних у півтора рази) і, навпаки, шапки з легким розширенням догори (рис. 1, іл. 10 а, б). Шапки нових форм зустрічаються тільки на головах молодих чоловіків, усі ГУ циліндричної форми належать літнім особам. За рідкісним винятком, усі архівні фото не датовані, тому провести чітку градацію відповідних ГУ в контексті часу появи двох нових форм чоловічих шапок не уявляється можливим.

Із 70-х рр. XX ст. в національному чоловічому середовищі у центральноазійських республіках починають носити шапки з каракулю (овече хутро місцевої породи), які в точності відповідали традиційним зразкам (циліндрична форма, чорний колір, простьобана на ваті підкладка). Зараз у Криму літні чоловіки носять шапки, привезені з Узбекистану, молодь надягає ГУ, основними характеристиками яких є суворо циліндрична форма і коротке чорне хутро (іноді це штучний каракуль).

Найбільш раннє доступне для нас писемне джерело про національні жіночі ГУ належить до першої третини XVII ст. У цьому історичному матеріалі (суддівських книгах Кримського ханства) перелічені середньовічні різновиди ГУ і головних прикрас, серед яких невідомі «стефан», «ченбер», а також нині існуючі «марама», «ченбер» і «фес» (у тексті «фес – веленсе») [1, с. 121-126]. Зробити висновок про зовнішній вигляд і манери носіння інших невідомих нині предметів неможливо (наприклад, як виглядали корона з дорогоцінними каменями «стефан» або «незкеб» з червоного атласу з перлами). Перекладач середньовічного тексту (1890) Біарсланов супроводжував знайомі предмети короткими коментарями, а невідомі для нього реалії початку XVII ст. виділяв знаками запитання. Отже, наприкінці XIX ст. ще пам'ятали, що «стефан» – це «корона, головний убір», а що таке «незкеб (?) із червоного атласу з перлами», пояснити вже не могли. Цікавою є згадка щодо пурпурово-червоної тканини під назвою «дюльбенд», яка використовувалася для квадратних хусток і головних пов'язок «ченбер». У сучасній кримськотатарській мові «дюльбент» – тюль, а в турецькій «Tulbent» – (діал.) назва хустки. До речі, в тюркських мовах традиційно назви тканини, з якої шили елементи костюма, були тотожними назвам цих костюмних елементів.

Турецький автор другої половини XVII ст. досить поетично охарактеризував загальну «закритість» жіночого костюма: «прекрасні самітниці, народ за завісою» [12, с. 52]. Сучасна турецька

дослідниця підтвердила побутування вишитих головних шаликів «макрама – марама» та «şenber – ченбер» у жіночому вбранні наприкінці XVII – в середині XVIII століть [21, с. 133].

Починаючи з середини XVIII ст., зростає обсяг інформації і, головне, з'являється перший достовірний, синхронний писемним джерелам візуальний матеріал. Художник (Гейслер, 1793) у своїх малюнках відобразив багатошаровість жіночих ГУ. Серед них кольорові хустки, білі головні шалі з візерунковою вишивкою по краю, червоні декоровані шапочки і вуличний одяг у вигляді темних покривал, швидше з все, з легких тонких тканин [3, с. 860-867]. Дівчатка зображені у високих круглих червоних шапочках з декором (із золотих монет?) і китицею на маківці (рис. 1, іл. 11).

Ключовим моментом цього періоду є постійне носіння червоної суконої шапочки, яка більш ніж на півтора століття стане символом національного жіночого костюма. Пейсонель у середині XVIII ст. навів дані про значний імпорт зі Стамбула до Криму шапочок, названих ним «tarpoches» (французька передача турецького варіанту слова «Serpuş» з фарсі, тобто ГУ / шапочка [22, с. 222]). Такі шапочки відомі в жіночому вбранні з початку XVII ст. [1, с. 121-126]. Там же Пейсонель зазначає, що ці шапочки носили разом із різнокольоровими серпанковими хустками «tchembert» («ченбер») [25]. Пізніше хустка «ченбер» стане символічним елементом убору заміжніх жінок, а фески почнуть носити в парі з головними шаллями «фирланта / марама / шер-бенті» [19, с. 36-39].

Паллас зауважив, що «червоний ковпак» входив у гардероб як чоловіків, так і жінок [13, с. 346-347]. На відміну від простих чоловічих фесок, жіночі шапочки багато прикрашалися, а їхній монетний декор був описаний вже в середині XVIII ст. (Мундт, 1762). Пізні автори розходяться в думках з приводу цього виду оздоблення. Одні очевидці писали, що монети на фесках були тільки у багатих дам, а інші твердили, що «підвіски з червінців» також були на дівочих шапочках (Пассек, 1840) [13, с. 368]. Візуальні джерела кінця XIX - початку XX століть підтверджують справедливості останнього твердження.

Опис ще одного виду диференційованого декору (у дівчат на денці шапочок – блакитна шовкова китиця, в жінок – золота) середини XIX в. залишає відкритим питання, чи було це локальним проявом моди, або ж це явище було поширене по всьому Криму. За формою фески поділялися на два види: циліндричні та конусоподібні, причому перші були нижче і зустрічалися частіше у вбранні дівчаток / дівчат (рис. 1, іл. 12 а, б). За межами подвір'я на феску накидалися вишиті головні шалі та / або білі серпанкові покривала, що залишали відкритими тільки очі [10, с. 170; 18, с. 51]. Це

твердження більшості авторів кінця XVIII - початку XX століть досить дискусійне, оскільки є інші свідчення, що «жінки не закривали обличчя вуаллю» (Брун, 1867; Бонч-Осмоловський, 1925) [7, с. 10-11; 13, с. 89-90]. Вуличним одягом були довгі накидки з тонкої вовни «фередже» переважно білого кольору або варіант із аналогічною назвою, але іншого кольору (рожевий / зелений / червоний) і крою (накидка з короткими рукавами) [3, с. 863; 9, с. 333]. До рідкісного виду ГУ, лише один раз зафіксованого у візуальному джерелі, але підтвердженого польовим матеріалом, належить декорована головна пов'язка червоного кольору. Унікальною є також прикраса «баш-алтун» з експозиції Бахчисарайського музею (рис. 1, іл. 13).

Наведений комплекс жіночих ГУ існував приблизно до 20-х рр. XX ст., після чого через різні політичні потрясіння та об'єктивні історичні процеси багато традиційних жіночих ГУ (декорованих фесок, ритуальних головних шалей, вуличних покривал) були остаточно витіснені з народного костюма. Внаслідок геноциду 1944 р. були зруйновані традиційні основи національного костюмного комплексу. Жінки в місцях заслання для виконання релігійних обрядів, які відправлялися таємно, використовували довгі шматки марлі в якості шалі для голови «марама». Наслідуючи традиції обов'язкового декорування ритуальної шалі, жінки прикрашали марлю каліграфією та / або наносили на неї легкі квіткові візерунки йодом чи якоюсь рослинної фарбою. В середині 60-х рр. XX ст. було зафіксовано останній прояв звичаю закривання обличчя нареченої. Від жіночої червоної шапочки, що проіснувала більше двох століть, до середини XX ст. зберігся лише термін «фес / фесчик», який вживався у значенні дитячого зшитого або в'язаного чепчика, і тільки після 70-х рр. минулого століття деякі наречені одягали самостійно зшиті фески на власні весілля.

Політична ситуація наприкінці 1990-х рр. (розпад СРСР та масове повернення кримсько-татарського народу на батьківщину) сприяла відродженню інтересу до національного костюма, яке виразилося перш за все в носінні традиційних ГУ. З початку 2000-х рр. в усіх великих міських центрах Криму стали організовуватися жіночі курси з національної вишивки, а також виготовлення одного з видів традиційних фесок, а саме вишитих у техніці «михлама» (високе шиття золотом). У сценічному вбранні переважає прикраса фесок декоративними монетами «під золото». Носіння фески в сучасному національному соціумі сприймається як знак ідентичності та патріотичних почуттів. Так, наречені для ритуалу мусульманського одруження одягаються в традиційний костюм з обов'язковою фескою і білою тонкою шаллю.

Висновки щодо еволюції традиційних ГУ

кримських татар досліджуваного періоду подаємо в послідовності, що відповідає викладу основного матеріалу статті.

Перший етап (середина XVII - перша третина XIX століть) характеризується найширшим репертуаром різноманітних за формою і матеріалами національних чоловічих ГУ. Різні стани кримського соціуму мали власні характерні ГУ. Місцевий нобілітет носив високі круглі суконні шапки з хутряним околишем, причому у кримських мурз вони були зеленого кольору, а в ногайців – переважно червоного, з характерною формою у вигляді «часточок». Простолюд носив круглі суконні шапочки (у вигляді самостійного убору, в якості нижнього під верхній ГУ або в якості основи, на яку навивали невелику чалму), шапки з овчини з гострим суконним наголовником, загострені ковпаки з білого сукна, папахи і башлики. Відзнакою духовенства і прочан були білі пов'язки навколо тулії шапки. Судячи з візуальних джерел, окремі шапки з «часточок» декоративно поділялися на «частини» за допомогою золотого шнурка та обрамлялися замість хутра золотим галуном. Підсумовуючи дані про побутування національних ГУ цього етапу, можна констатувати, що визначальною рисою чоловічих шапок із середини XVI до першої третини XIX століть були «митро-образна» форма, червоний чи зелений колір і наявність хутряного околиша (у знаті – з дорогих видів хутра, у простолюду – з овчини), а також суконні убори. Шапки хлопчиків повторювали ГУ дорослих.

Для другого етапу (перша третина XIX – перша чверть XX століть) характерне зменшення розмаїття чоловічих ГУ і поява якісно нового виду шапки циліндричної форми з коротковорсового хутра переважно темних кольорів. Визначальними рисами цього етапу були декорування денця шапок (вишивка / сріблястий галун), втрата чалми та суконних уборів. Знаком духовенства і прочан були білі пов'язки навколо тулії шапки. Шапки хлопчиків також повторювали ГУ дорослих.

Третій етап (перша чверть XX - початок XXI століть) визначається існуванням єдиного виду ГУ, так званого «татар халпах» (татарської шапки) з коротковорсового хутра (каракулю / смушки / мерлушки) у формі циліндра, без жодного декору. Цей факт свідчить про стійку прихильність до традиційної шапки з коротковорсового хутра класичної форми, а також про недовгий період носіння конусоподібних і розтрубовидних ГУ. У чоловічому та дитячому костюмі наявна також маленька кругла текстильна шапочка типу тюбетейки в якості повсякденного ГУ. Біле обрамлення тулії шапки маркує убори представників офіційного духовенства.

Еволюція традиційних жіночих ГУ також проходила в три етапи. Перший період охоплює час

із середини XVII до середини XVIII століть. Дані достовірного письмового джерела (суддівські книги Кримського Ханства) свідчать про значне розмаїття жіночого костюма, ГУ та дорогоцінних головних прикрас, велику частину яких зараз не можна коректно атрибутувати.

У другому періоді (середина XVIII - перша чверть XX століть) фіксується значне поширення твердої шапочки «фес» у формі циліндра або усіченого конуса, кольорами якої були переважно всі відтінки червоного спектра. Спочатку шапочки були з червоного сукна, з середини XIX ст. їх почали шити з оксамиту і прикрашати денця фески дорогоцінним філігранним навершям «тепелік». Крім декоративного навершя, шапочки прикрашалися візерунковою вишивкою, перлами, бісером або золотними нитками, а також басонними аксесуарами (плетеними шнурами, розетками, китицями, бахромою, золотим галуном), що засвідчено в музейних колекціях та візуальних джерелах рубежу століть (рис. 1, іл. 12 в, г, д). Носіння фески було варіативним: в якості самостійного убору, здебільшого з початку XX ст. й до 1920 р., або в комплекті з легкими шаллями чи шарфами, на які, виходячи з дому, жінки накидали вуличне покривало «фередже». Комплекс жіночих ГУ цього періоду, поряд із названими елементами, включав також численні й різноманітні хустки, тюрбани, різні виткані візерунками шалі, прикрашені блискітками газові шарфи.

Третій етап (перша чверть XX - початок XXI століть) характеризується різким спадом, стагнацією, а потім і поступовим підйомом у розвитку національних ГУ. Протягом початкового періоду цього етапу було втрачено практично всі види уборів з багатшарового комплексу традиційних жіночих ГУ. Спочатку виходять з ужитку головні покривала, що закривають фігуру, потім

ошатні дівочі фески і прості шапочки дорослих жінок. Звичай обов'язкового і постійного носіння довгих головних шалей (домотканих, з візерунковим ткацтвом або вишивкою) трансформувалася у використання невеликих покупних хусток, які носили у вигляді косинки тільки літні жінки чи бабусі. Початок нового тисячоліття ознаменувався досить активною увагою до національного костюма, в першу чергу до традиційної фески й вишитої шалі.

Отже, еволюція національних ГУ за розглянуті майже чотири століття побутування об'єктивно може бути розділена на три етапи. Зміни в масиві чоловічих, жіночих, дитячих ГУ свідчать про поступову втрату (аж до повного забуття) різноманітного і багатого репертуару традиційного комплексу національних ГУ. Разом з тим відомо, що вже 1837 р. існувала чоловіча шапка циліндричної форми з коротковорсового хутра «татар халпах» (татарська шапка), яка залишилася незмінною в чоловічому костюмі. Цей ГУ є єдиним елементом традиційного костюма, що проіснував безперервно близько двох століть. Національно-культурною особливістю костюма кримських татар були дитячі ГУ, які в усіх характерних рисах повторювали убори дорослих. Характерною ознакою традиційного жіночого вбрання була багатшаровість комплексу ГУ, де основоположну роль відігравала жорстка шапочка у формі конуса чи циліндра – «фес». Частіше за все феску носили в парі з верхніми легкими шаллями, декорованими в різні способи (двостороння вишивка, візерункове ткацтво, пастки та ін.). Жіноча феска стала активно відроджуватися з початку нашого століття, що відповідає модним віянням нової епохи. Таким чином, можна стверджувати, що головні убори у традиційній культурі кримських татар були і є яскравими ознаками національної ідентичності.

Примітки до рис. 1.

Ілюстрація 1: а – чоловіча зелена шапка з хутряним околишем; б – чоловіча червона шапка «з часточок» із хутряним околишем; в – шапка «з часточок» із золотним галуном по краю; г – чоловіча сфероконічна шапка з хутряним околишем.

Ілюстрація 2: а, б, в – червоні шапочки типу тубетейки.

Ілюстрація 3: білий тюрбан.

Ілюстрація 4: а, б – білі суконні ковпаки.

Ілюстрація 5: невисока шапка з овчини.

Ілюстрація 6: чоловіча папах.

Ілюстрація 7: суконний башлик.

Ілюстрація 8: чоловіча шапка циліндричної форми з коротковорсового завиткового хутра.

Ілюстрація 9: дитяча шапочка.

Ілюстрація 10: а – чоловіча шапка конусоподібної форми; б – чоловіча шапка з розширенням догори.

Ілюстрація 11: дівоча червона шапочка.

Ілюстрація 12: а – феска циліндричної форми, з декором із золотого галуна, б – феска конусоподібної форми з монетним декором та басонними аксесуарами, в – феска з візерунковою вишивкою (перлами, бісером або золотними нитками).

Ілюстрація 13: жіноча прикраса «баш-алтун».

Рис. 1. Ілюстрації

1. Аблаєва У. Кадыаскер дефтерлери – амелій медениетни огренюв менбасы / У. Аблаєва // Ыылдыз. – 2009. – № 6. – С. 121-126.
2. Аблаєва У. Образотворчі джерела XVI - поч. XX ст. в дослідженні чоловічих головних уборів кримських татар / У. Аблаєва // Народознавчі зошити. – 2016. – № 5. – С. 1251-1257.
3. Аблаєва У. Традиційні головні убори кримських татар: до проблеми класифікації / У. Аблаєва // Народознавчі зошити. – 2015. – № 4. – С. 860-867.
4. Абдураманова С. Жіноче покривало для голови – важливий компонент традиційної кримськотатарської культури (За матеріалами фондів КРУ БІКЗ) / С. Абдураманова // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії 2012 / Редкол.: А. В. Чебикін, І. Д. Безгін, Г. І. Веселовська та ін. – К. : Фенікс, 2012. – Вип. 4 (14-15). – С. 121-126.
5. Аблямитова Л. Х. Традиционный костюм крымских татар середины XIX - начала XX столетия: типология, региональная специфика, художественные особенности: рукопись дисс.... канд. ист. наук: 07.00.05 / Л. Х. Аблямитова. – Киев, 2011. – 240 с.
6. Акчурина-Муфтиева Н. Терминологический словарь крымскотатарского декоративно-прикладного искусства / Н. Акчурина-Муфтиева. – Симферополь: КРП Издательство «Крымчупедгиз», 2007. – 120 с.
7. Брун Ф. К. Крым в половине XVIII столетия / [пер. и примеч.] Ф. Бруна. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1867. – [2], 28 с.

8. Грушецька В. О. Чоловічі смушеві шапки у побуті тюркського та тюркомовного населення Криму XIX - першої третини XX ст. / В. О. Грушецька // Гілея: [науковий вісник]. – Вип. 102. – С. 31-36.
9. Грушецькая В. А. Верхние покрывала типа «фередже» в традиционном уличном женском костюме крымских татар, караимов и крымчаков конца XVIII - начала XX вв. / В. А. Грушецькая // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 331-344.
10. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильского населения Крыма / Ред.- сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – В 2 ч. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1. – С. 169-171.
11. Клеemann Николаус Эрнст. Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджакских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских. – СПб., 1783. – 250 с.
12. Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667 гг.) / Перевод и комментарий Е. В. Бахревского. – Симферополь: ДАР, 1999. – 144 с.
13. Крымские татары. [хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре] / Авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь: ДОЛЯ, 2005. – 576 с.
14. Петренко Л. В. Сборник статей (по материалам научно-теоретических конференций) / Л. В. Петренко. – Симферополь: РИЦ «Козьмодьян», 2010. – 20 с.
15. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII - начала XX в.: Историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. – М.: Наука, 2000. – 104 с.
16. Тезисы II Научной конференции с международным участием «Актуальные проблемы истории крымских татар» (31 августа 2016 г.). – Симферополь, 2016. – С. 6-8.
17. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.
18. Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер (1811–1865) в Крыму / Под ред. Б. Каульбах, Э. Титмайер. – К.: Вік, 2005. – 130 с.
19. Ablayeva Ulviye. Marama, serbenti, ferece, fes. Qirimtatar qadınların basortüleri // Nenkecan. – 2013. – № 10. – С. 36-39.
20. Christian Gottfried Heinrich Geißler; Friedrich Ferdinand Hempel; Johann Georg Richter. Malerische Darstellungen der Sitten, Gebräuche und Lustbarkeiten bey den Russischen, Tatarischen, Mongolischen und anderen Völkern im Russischen Reich. – Leipzig : Baumgärtner, 1804. – 100 S., [30].
21. Özdem Zeynep. Kırım Karasubazar'da sosyo-ekonomik hayat (17. Yüzyıl sonlarından 18. Yüzyıl ortalarına kadar). Kirikkale. – 2006. – 162 s.
22. Reşad Ekrem Koçu. Türk giyim, kuşam ve süslenme sözlüğü. Sümerbank Kültür Yayınları. – 1969. – 256 s.
23. Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837, sous la direction de M. Anatole de Demidoff, par MM. de Samson, Le Play, Huot, Léveillé, de Nordmann, Rousseau et Du Ponceau. Dessiné d'après nature et lithographié par Raffet. – Paris: Gihaut, 1839. – 64 p.
24. Де Боплан Г. Л. Опис України. [Електронний ресурс] / Г. Л. де Боплан. – Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк – Київ, 1990. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm>.
25. Исследование торговли на Черном море в 1750-1762. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zihia.narod.ru/paisone1.htm>.
26. Описание Перекопских и Ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин <...>. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Lucca/text1.phtml?id=7069>.
27. Оттоманский альбом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://greatestbattles.iblogger.org/Ottoman/Album/Sloane-Tatar.htm>.
28. Книга костюмов Rålamb. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://goran.baarnhielm.net/draktbok/eng/info.htm>.
29. Ислам для всех! – Перед кем женщина может открыть свой аура? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.com.ua/drugoe/odeghda/11002-pered-kem-gshenschina-moghet-otkryty-svoy-aurat>.

РЕЗЮМЕ

ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННЫХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ КРЫМСКИХ ТАТАР (СЕРЕДИНА XVII - НАЧАЛО XXI ВЕКОВ)

Аблаева У. О. (Львов)

В статье исследуется почти четырехвековой путь развития традиционных головных уборов крымских татар. Основой исследования являются синхронные письменные и визуальные источники, музейные коллекции и полевые материалы автора. Благодаря анализу работ европейских художников-очевидцев удалось проследить генезис символического убора, т. н. «татарской шапки» цилиндрической формы из меха (смушка / мерлушка),

непрерывно бытующей в мужском костюме около двух веков. Столь же традиционной является женская феска с более длинной историей, активно возрождающаяся в настоящее время в национальном костюме крымских татар.

Ключевые слова: мужские головные уборы, женские головные уборы, крымские татары, письменные источники, визуальные источники, шапка, мех, околыш, «татар халпах», феска, декор.

SUMMARY

THE EVOLUTION OF TRADITIONAL CRIMEAN TATAR HEADWEAR (MID OF 17th - EARLY 21st CENTURIES)

U. Ablaieva (Lviv)

The article explores the four-century path of development of traditional Crimean Tatar headwear. Synchronous literary texts and visual sources, museum collections and the author's field material are the primary research sources. Thanks to analysis of the works of the European artists who were eyewitnesses, the genesis has been established for the symbolic headwear, known as «Tatar hat», the cylindrical-shaped lambskin fur hat, which has continuously been a part of men's national costume for two centuries. Also traditional is the woman's fez with a longer history, which currently is being actively revived in Crimean Tatar national costume.

Keywords: men's headwear, women's headwear, Crimean Tatar, literary text sources, visual sources, hat, fur, Tatar sheepskin hat «khalpakh», fez, décor.

Надійшла до редколегії 20. 09. 2016 р.

УДК 94(477.87) «1944-1950»:398

ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ 1944-1950 рр. У РОЗРІЗІ УСНОЇ ІСТОРІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ УжНУ 2015 р.

Міщанин В. В. (Ужгород)

Історична пам'ять може містити багато інформації, яка, здавалось би, назавжди втрачена. Однак на теренах вітчизняної історичної науки свідчення інформантів, за винятком етнографічних студій, донедавна зазвичай не лягали в основу магістральних наративів, які традиційно створювалися на основі архівних документів. Наше дослідження базується на матеріалах етнографічної експедиції історичного факультету УжНУ, яка проходила під керівництвом доцента кафедри історії України П. Ю. Леню влітку 2015 р. Респондентами стали жителі шести сіл Ужгородського району (Оноківці, Оріховиця, Ярок, Кам'яниця, Гута, Невіцьке), одного мікрорайону м. Ужгорода (Дравці) та села Ворочово Перечинського району, українці за національністю, які народилися в період від кінця 1920-х до початку 1950-х років. Тобто це ті люди, які застали ще чехословацьку й угорську владу, та їхні діти, котрі з'явилися на світ уже в радянські часи. Матеріалами опитування, яке проводила студентка філологічного факультету Л. Сас у селі Зняцьово, представлено Мукачівський район Закарпатської області. Таким чином, інформацію про радянізацію Закарпаття зібрано в результаті опитування мешканців трьох найзахідніших районів краю.

Для бесід із респондентами було складено опитувальник із 36 запитань, що стосувалися життя перших радянських років. Отриману інформацію було розбито на наступні тематичні блоки: події періоду визволення Закарпаття від німецьких та угорських військ; політичне управління перехідного та радянського періоду, економічні та соціальні зміни в краї, релігійні процеси та репресії.

Як видно зі значної кількості наведених спогадів, місцева колективна пам'ять зафіксувала головні моменти повоєнної історії краю. Звичайно, найбільше запам'яталися кривим ключові моменти в історії краю (звільнення від загарбників і входження до УРСР), непопулярні дії влади, пов'язані зі встановленням радянського ладу (колективізація та ліквідація греко-католицької церкви), а також освітня реформа. Усвідомлюючи суб'єктивність спогадів інформантів, вважаємо, що вони таки можуть слугувати повноцінним, хоча й децю специфічним історичним джерелом.

Ключові слова: історична пам'ять, опитування, радянізація, Закарпаття.